

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Over een geval van fetisjisme bij een kind¹

Peter Maidman

Voorwerpen kunnen een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van kinderen. Meestal gaat het om zogenaamde 'transitional objects'. Een voorwerp dat dient om de lichamelijke integriteit te bewaren en castratieangst af te weren, wordt echter ook bij kinderen als een fetisj beschouwd.

Inleiding

De perversie, de erotische vorm van haat, bestaat volgens Stoller (1975) uit een fantasie die uitgeleefd wordt in een gewoonte of uitverkoren handeling die nodig is om tot volledige seksuele bevrediging te komen. Algemeen wordt de opvatting gehuldigd dat men pas na de adolescentie van perversie als een pathologisch fenomeen kan spreken en dat de perversies strikt gerekend moeten worden tot de psychopathologie van volwassenen (Bak 1968).

De perversie ontstaat echter in vroege ontwikkelingsfasen van het kind (Freud 1905, Greenacre 1968, 1970). Aangezien de lange ontwikkeling die een mens doormaakt alvorens de volwassenheid wordt bereikt, vol is van seksualiteit en seksuele fantasieën, is het nauwelijks voorstelbaar dat de perversie als het ware sluimerend zou blijven tot de late adolescentie of vroege volwassenheid. Wel is het denkbaar dat kinderen met een perverse ontwikkeling andere symptomen vertonen dan volwassenen met een perversie, of dat de symptomen anders gewogen moeten worden. Bij adolescenten bijvoorbeeld, kunnen allerlei seksuele activiteiten of fantasieën nog als normaal, behorend bij de ontwikkelingsfase, worden verondersteld, terwijl ze in wezen toch al uitingen van een perversie zijn. Aan het eind van deze ontwikkelingsfase kan de balans worden opgemaakt, aangezien de uiteindelijke seksuele organisatie pas dan definitief tot stand is gekomen (Laufer 1976).

Peter E. Maidman is kinder- en jeugdpsychiater.
Correspondentieadres: Paedologisch Instituut,
Rijksstraatweg 145 1115 ZG Duivendrecht.

In dit artikel gaat het om de vraag of aan verschijnselen die wijzen op het bestaan van een perversie vóór de puberteit, eenzelfde betekenis kan worden toegekend als ná de puberteit; met andere woorden of men bij kinderen al aanwijzingen of symptomen voor een perverse ontwikkeling kan aantreffen die de perversie op volwassen leeftijd voorspellen.

Deze vraag zal ik trachten te beantwoorden. Na een korte bespreking van voor dit onderwerp relevante literatuur, volgt een beschrijving van de ziektegeschiedenis van een jongen. De centrale stelling in dit artikel is dat deze jongen al op zeer jonge leeftijd symptomen vertoonde die gezien konden worden als uiting van een perverse ontwikkeling, meer in het bijzonder een fetisjistische ontwikkeling.

Fetisj en transitional object

Dat voorwerpen voor heel jonge kinderen een bijzondere betekenis kunnen hebben en dat zij er een sterke band mee kunnen ontwikkelen is een bekend verschijnsel. Winnicott (1953) vestigde onze aandacht hier voor het eerst op met zijn beschrijving van het 'transitional object'. Ook de fetisj is zo'n voorwerp. Op het eerste gezicht lijken het 'transitional object' en de fetisj (volgens Van Dale een woord uit het Portugees, dat 'levenloos voorwerp van afgodische verering' betekent) dan ook op elkaar. In beide gevallen gaat het immers om een levenloos voorwerp waaraan door de eigenaar zeer bijzondere eigenschappen worden toegedicht. Bij nadere beschouwing echter zijn er naast overeenkomsten heel duidelijke verschillen tussen 'transitional object' en fetisj.

Winnicott beschrijft het 'transitional object' als het eerste 'not-me' bezit van de baby. Hij introduceerde de termen 'transitional object' en 'transitional phenomena' om een intermediair gebied van ervaringen te kunnen aangeven. Het gaat om een gebied waaraan zowel de innerlijke realiteit als de externe wereld bijdraagt. De adaptatie van de moeder aan de wensen en verlangens van de baby geeft hem de illusie dat er een externe realiteit is die correspondeert met zijn eigen mogelijkheden tot creëren. Met andere woorden, doordat de 'good-enough' moeder zich voor bijna honderd procent adapteert aan de noden van de baby, krijgt deze de illusie dat haar borst deel van hemzelf is – als het ware onder zijn magische controle staat – en hij in zijn almacht steeds weer in staat is de borst te creëren. Er is geen scheiding tussen 'me' en 'not-me'. Het is de taak van de moeder de baby deze illusie geleidelijk te ontnemen. Zo leert het kind onderscheid te maken tussen werkelijkheid en fantasie. Het 'transitional object' nu, vormt een brug tussen wat bekend en vertrouwd is en dat wat zo verwarrend onbekend is. Het 'transitional object' ontstaat in het eerste levensjaar. Het kind zoekt het zelf uit. Zonder dat het de moederborst is, symboliseert het 'transitional object' de moederborst wel en helpt dit het kind de externe realiteit te accepteren. Vanuit het gezichtspunt van de baby komt het niet van buiten, maar ook niet van binnen. En hoewel het 'transitional

object' het eerste 'not-me' bezit is van de baby, is het nooit geheel 'not-me'. Volgens Greenacre (1969, 1970) is de essentie dat het 'transitional object' iets tastbaars is, dat noch geheel tot de baby noch geheel tot de moeder behoort: gescheiden van beiden, maar toch met elementen van beiden in zich. Meestal is het iets zachts en plooibaars, een lapje of deken-tje, doorgaans rijkelijk voorzien van geuren die er niet afgewassen mogen worden.

Het 'transitional object' wordt liefdevol gekoesterd en moet er altijd zijn; tegelijkertijd moet het ook bestand zijn tegen de uitingen van haat en agressie van het kind. Op een gegeven moment, meestal in de oedipale fase, soms pas in de latentie, komt het 'transitional object' aan zijn einde: het verliest zijn belang en verdwijnt uit het zicht; het wordt niet vergeten en evenmin wordt erom gerouwd.

Ook de fetisj is een levenloos voorwerp waarvan de aanwezigheid een vereiste is voor zijn eigenaar. Terwijl het 'transitional object' ontstaat uit de relatie tussen de baby en de in principe 'good enough mother', ontstaat de fetisj wanneer de moeder-kind relatie verstoord is. Het 'transitional object' ontstaat uit de ik-moeder relatie en draait om de mond-neus-borst associaties. De fetisjistische ik-moeder combinatie houdt zich exclusief bezig met het genitale (Greenacre 1969). De fetisj kan allerlei vormen hebben. Er is meer variatie mogelijk dan bij het 'transitional object': kledingstukken, ondergoed, schoenen, sokken worden genoemd, terwijl ook de kleur van de voorwerpen een bepalende rol kan spelen.

Greenacre (1969) stelt dat men de tweeledigheid van het 'transitional object', namelijk van het eerste 'not-me' bezit, dat toch ook in verband staat met de moeder-ik situatie, terug kan vinden bij de fetisj als biseksueel symbool, dat tevens dient voor het kennen en ontkennen van het geslachtsverschil. Zowel het 'transitional object' als de fetisj fungeren als veiligheidsvoorziening die angstoproepende situaties onder de illusoire controle van het kind brengt.

Het fetisjisme kan volgens Greenacre (1968, 1969) in de eerste twee levensjaren van het kind ontstaan wanneer er sprake is van 'not good enough mothering'. Daarnaast zouden er volgens haar nog een aantal specifieke factoren een rol spelen: ten eerste zou het kind frequent het genitaal van het andere geslacht hebben kunnen zien en ten tweede is het kind getuige geweest van met bloed gepaard gaande traumata of heeft het zelf lichamelijke ingrepen ondergaan.

Het zien speelt een belangrijke rol. De indruk die het zien van de ander maakt, overheerst het gevoel over het eigen lichaam. Het zien van de ander gaat met veel meer duidelijkheid gepaard dan het zien van zichzelf. Het kleine kind kan zichzelf immers niet goed bekijken. Hierdoor kan bij het kind verwarring ontstaan over de aard van zijn eigen genitaal.

De bloedige verwonding van een ander of van zichzelf voegt hier een angst aan toe waar het kind geen raad mee weet. Het kind is beducht voor het

gevaar dat hij zijn genitaal zou kunnen beschadigen. De verwarring leidt ertoe dat er bij het kind een vertraging optreedt in het ontstaan van een vast lichaamsbeeld en het streven naar autonomie. Deze combinatie van invloeden geeft, nog steeds volgens Greenacre, aanleiding tot het ontstaan van heftige castratieangst.

Het 'transitional object', dat alles in de moeder-kind relatie representeert, stelt het kind in staat de wereld te verkennen. Kortom: het 'transitional object' vormt voor het kind een vangnet voor alles wat angstaanjagend en vreemd is. De functie van de fetisj daarentegen is slechts het representeren van de fallus van de moeder en – doordat de eigenaar hem kan zien, voelen en ruiken – hem ervan verzekeren dat hij zijn penis nog heeft.

Fetisj en castratieangst

Greenacre geeft de heftige castratieangst een zeer centrale plaats bij het ontstaan van fetisjisme. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Freud (1927) is zij van mening dat de pregenitale ontwikkeling van het kind etiologisch een niet te onderschatten rol speelt.

Roiphe en Galenson (1973) delen haar zienswijze. Naast de 'not good enough mothering', die leidt tot instabiele Zelf- en objectrepresentaties, en het veelvuldig kunnen observeren van het sekseverschil door het kind, noemen zij een derde factor: namelijk een vroege seksuele 'arousal'. Zij veronderstellen dat het kind al vroeg lustgevoelens heeft die aan het genitaal gekoppeld zijn. Het kind zal meer aandacht voor zijn genitaal hebben, dat hierdoor sterker narcistisch bezet wordt dan andere lichaamsdelen. Roiphe en Galenson menen dat een dergelijk complex van factoren bij het jonge kind een sterke castratieangst kan doen ontstaan. De fetisj heeft bij deze kinderen de functie het lichaamsschema en vooral het genitale gebied aan te vullen en scherper te omlijnen. In feite heeft de fetisj hier een reparatieve functie, die nodig is omdat het gevoel van lichamelijke integriteit is ondermijnd als gevolg van het zien van het geslachtsverschil in een ontwikkelingsfase waarin het genitaal al een duidelijke narcistische betekenis heeft in het gehele lichaamsschema. Deze vroeg ontstane fetisj kan ook in de volwassenheid een rol blijven spelen.

Volgens Bak (1974) spelen al deze pregenitale factoren bij het ontstaan van perversies géén grote rol. Fetisjisme is een seksuele perversie die vóórkomt bij volwassen mannen en zijn oorzaak vindt in de castratieangst in de fallische fase. Pregenitale factoren kunnen wel een rol spelen, maar zijn niet specifiek voor het ontstaan van fetisjisme. Pregenitale elementen spelen immers een rol bij vele vormen van psychopathologie. Wat volgens Bak werkelijk leidt tot het ontstaan van de fetisj zijn: ten eerste de castratieangst, ten tweede de sterke narcistische bezetting van de penis van het jongetje door de erotische gevoelens die hij eraan beleeft, en ten derde de onzekere wetenschap over het ontbreken van de penis van de moeder.

In tegenstelling tot Freud (1927, 1939) die ervan uitging dat het jongetje de

penis van de moeder zonder meer tegelijkertijd wel en niet aanwezig acht – door splitsing van het Ik – denkt Bak dat het kind in werkelijkheid onzeker is over de aanwezigheid van een penis bij de vrouw; het kind kan het vrouwelijke genitaal niet uitgebreid bekijken. De beslissing: ‘Moeder heeft geen penis’ kan dus niet genomen worden. De fantasie van het jongetje is echter dat ze er wel degelijk een heeft.

Bak wijst met nadruk op de fase-specifieke facetten van het fetisjisme en vooral op de relatie met agressie. De destructieve- en castratiewensen van het jongetje bereiken hun hoogtepunt immers in de fallisch-oedipale fase met daaruit voortvloeiend de verhoogde eigen castratieangst.

Kohon (1987) tenslotte, blijft dicht bij Freud. Zijn theorie is dat het kind in de fallische fase wordt geconfronteerd met een ‘idiote’ premisse: het universeel bestaan van de fallus. Niet alleen mensen, maar ook alle dieren en dingen worden verondersteld er een te hebben. Deze veronderstelling heeft niets te maken met een reële fallus, maar met de onbewuste castratiedreiging die wel gebonden is aan de echte penis. Kohon is van mening dat we dit moeten zien als een structuur die in ons onbewuste is ingebouwd, of anders gezegd waar we na onze geboorte in terechtkomen. De realiteit, namelijk de specifieke omstandigheden en objectrelaties van het individu, draagt op positieve of negatieve wijze bij aan het doorkomen van de fallische fase, maar deze omstandigheden dragen niet bij tot het ontstaan van de bovengenoemde structuur. Kohon stelt voor te spreken van een fallische positie, die allereerst wordt gekenmerkt door een specifieke angst: de castratieangst; ten tweede door de gerichtheid van het kind op een specifiek object: de fallus, en ten derde door een specifieke fantasie: die van het universeel voorkomen van de fallus. Daarnaast is er sprake van het specifiek psychisch mechanisme van de ontkenning. Doordat het in deze positie niet gaat om de penis maar om de fallus, kan de erotiek van deze positie worden onderscheiden van die van de genitale fase. Daar de vagina in de fallische positie geen psychische betekenis heeft, kan het verschil tussen man en vrouw worden genegeerd en daarmee ook de mogelijkheid van de coïtus. Dit geloof in het bestaan van het universeel voorkomen van de fallus bepaalt het geloof in de fallische moeder. Deze fallische moeder is een intra-psychische structuur bij zowel kleine jongens als meisjes en vormt een deel van de verklaring waarom meisjes tot kleptomanie komen, namelijk om dat te verkrijgen wat hun werd ontzegd, de penis. De castratiedreiging verklaart deels waarom mannen komen tot fetisjisme en exhibitionisme.

Duidelijk is dat levenloze voorwerpen een belangrijke rol kunnen spelen tijdens de ontwikkeling van kinderen. Vaak gaat het om een ‘transitional object’ dat volkomen past in een normale ontwikkeling, soms echter betreft het een fetisjistisch object. Het is niet zo eenvoudig om het onderscheid tussen beide aan te brengen, zeker niet in een vroeg stadium. De vraag of het gaat om een ‘transitional object’ of om een (voorloper van een)

fetisj zal pas kunnen worden beantwoord wanneer de psychodynamiek en daarmee de psychische betekenis die het voorwerp voor zijn eigenaar heeft, helder is geworden.

Casus

Max was elf jaar toen hij door zijn pleegmoeder werd aangemeld op onze kinderpsychiatrische polikliniek. De redenen van aanmelding waren: delinquent gedrag in de zin van stelen en brandjes stichten, wisselende leerprestaties en heftige loyaliteitsconflicten ten opzichte van zijn pleeggezin en zijn gezin van herkomst. Ook maakte pleegmoeder zich zorgen om zijn seksuele ontwikkeling; hij gluurde stiekem naar haar en zijn pleegzusje wanneer zij na het douchen naakt door het huis liepen.

Zijn biologische moeder kwam als zevende, uit een gezin van negen kinderen, ter wereld. Haar vader verliet het gezin kort na haar geboorte. Als kind ontmoette zij hem een aantal malen; hij was echter een vreemde voor haar. Zij werd, zeker toen ze nog heel klein was, regelmatig voor langere perioden aan de zorg van anderen toevertrouwd. In het gezin was nauwelijks sprake van enige regelmaat en continuïteit. Het was er steeds chaotisch en rommelig. Toen ze achttien jaar was, begon ze een relatie met een man die als kind al even verwaarloosd was als zijzelf. Afkomstig uit een zwak sociaal milieu, werd hij al jong aan zijn lot overgelaten. Zijn schoolgang was een ramp; spijbelen en ander wangedrag waren aan de orde van de dag. Uiteindelijk slaagde hij erin om, met wisselend succes, als schoonmaker de kost te verdienen. Al spoedig gingen ze samenwonen. Niet lang daarna werd Max geboren. Moeder wilde hem geen borstvoeding geven omdat zij dacht dat dit haar veel pijn zou doen. De zorg voor Max werd uitbesteed aan moeders moeder; zijzelf keken niet of nauwelijks naar hem om. Het is onduidelijk gebleven wat de ouders wel met hem deden en in hoeverre moeder een rol speelde in zijn leven. Zijn vader zou op de schaarse momenten dat hij er was, wel aardig voor hem zijn geweest. Het zal duidelijk zijn dat de verwaarlozing die grootmoeders opvoedingsstijl altijd al kenmerkte, ook nu weer volop aanwezig was. Zij verzorgde hem slecht, lette niet goed op hem, terwijl zij hem ook in affectief opzicht heel weinig te bieden had. Het is daarom geen wonder dat Max' ontwikkeling vertraagd verliep. Daarnaast waren er op somatisch gebied allerlei problemen. Met acht maanden werd hij, ten gevolge van heftig braken en diarree, in uitgedroogde toestand opgenomen in het ziekenhuis. Eenmaal in het ziekenhuis knapte hij snel op, maar toen hij na een aantal weken in goede toestand werd ontslagen, maakten de artsen zich al ernstige zorgen over zijn verdere ontwikkeling. Uit de summiere gegevens in de ontslagbrief is op te maken dat hij zowel psychisch als motorisch een ontwikkelingsachterstand had. Toen hij bijna twee jaar was, werd hij opnieuw opgenomen. Hij groeide onvoldoende. Tussen hem en zijn grootmoeder was een heftige eetstrijd ontstaan. Grootmoeder wist zich geen raad met het koppige

verzet van Max. Toen zij uiteindelijk hulp inriep, waren de conflicten rond het eten dusdanig geëscaleerd dat Max vrijwel niets meer at van wat hem door haar werd aangeboden. In het ziekenhuis echter was er geen sprake van eetproblemen, hij at er zelfs heel goed en hij begon weer te groeien. Aangezien hij frequent last had van luchtweginfecties, dacht men er goed aan te doen van deze opname gebruik te maken om bij hem een adeno-tonsillectomie uit te voeren. Tijdens het verblijf in het ziekenhuis viel op dat hij steeds een schoen van zijn moeder bij zich had die hij als een soort knuffel gebruikte. Hij moest deze schoen steeds bij zich in de buurt hebben en was heel ongelukkig wanneer hij deze even kwijt was. Dit ging zo ver dat hij absoluut niet wilde gaan slapen tenzij hij de schoen bij zich in bed had.

Na deze opname begon Max slaapproblemen te krijgen. Hij durfde niet alleen te gaan slapen, jengelde veel en wilde dat oma of, indien aanwezig, moeder steeds bij hem bleef. Als hij zijn zin niet kreeg, raakte hij door het dolle heen. De klachten namen zulke ernstige vormen aan dat grootmoeder besloot hem, toen hij tweeëneenhalf jaar was, op het medisch kleuterdagverblijf te plaatsen. Hij zou hier blijven tot zijn vierde jaar. Men sprak toen over een affectief ernstig verwaarloosd kind in een voor zijn ontwikkeling ernstig bedreigend thuismilieu. Gedurende zijn verblijf op het kleuterdagverblijf veranderde heel weinig aan de thuissituatie. Men slaagde er niet in om enige greep te krijgen op oma of op moeder. Max zelf werd geleidelijk aan wat minder moeilijk in de omgang.

Toen Max viereneenhalf jaar was, kwam zijn vader bij een auto-ongeval om het leven. Zijn moeder vertelde hem dat hij zijn vader voorlopig niet meer zou zien omdat vader heel lang op vakantie was gegaan. Volgens haar heeft Max nooit meer vragen over zijn vader gesteld en zij zag geen aanleiding om later zelf over vader te beginnen. Het overlijden van vader viel voor Max samen met het feit dat hij voor het eerst naar de kleuterschool moest. De juf die hij toen kreeg, voelde zich erg bij hem betrokken. Het was een vrouw die al een drietal pleegkinderen bij zich in huis had genomen. Eén van deze kinderen was een neef van Max. Aanvankelijk nam zij Max regelmatig mee naar huis om hem de kans te geven met deze neef te spelen, al snel werden deze bezoeken hele logeerpartijen. Uiteindelijk kwam hij, toen hij vijfeneenhalf jaar was, bij haar wonen: met toestemming van grootmoeder maar onder protest van moeder. Grootmoeder zag in dat Max waarschijnlijk beter af was in het pleeggezin en is dit standpunt door de jaren heen trouw gebleven. Moeder was het niet eens met de gang van zaken. Als reden noemde zij het feit dat pleegmoeder samen met Max onder de douche ging, wat zij sterk afkeurde. Moeder had echter geen keus; Max ging naar het pleeggezin. Moeder liet echter geen middel onbepoefd om hem tegen zijn pleegmoeder op te zetten.

Toen Max bij pleegmoeder kwam wonen, werd hij door haar beschreven als een schriel, teruggetrokken jongetje dat nog vrijwel niet sprak. Hij was

wel zindelijk. Hij was heel koppig en de eetstrijd die hij met oma had, zette hij met haar voort. Met veel kunst- en vliegwerk lukte het haar toch hem zo veel te laten eten, dat zijn conditie verbeterde en hij ook weer normaal groeide. Pleegmoeder vond het heel opmerkelijk dat Max, toen hij al enige tijd bij haar woonde, telkens wanneer hij naar bed ging een schoen van haar meenam en met de schoen in zijn armen in slaap viel.

Ook in het gezin van pleegmoeder bleef hem weinig ellende bespaard. Toen hij zes was, kwam het broertje van een ander pleegkind van pleegmoeder bij een ongeval om het leven. Toen hij acht was, overleed een klasgenootje bij een auto-ongeluk. Hij was in beide gevallen ontroostbaar en hij sprak vaak met zijn pleegmoeder over deze verschrikkelijke gebeurtenissen. Pleegmoeder vertelde hem rond deze tijd dat ook zijn vader was overleden en dat hij niet, zoals hem was verteld, langdurig op vakantie was. Hierover wilde Max niets horen en hij is hier nooit op teruggekomen. Toen Max een jaar of tien was, begon pleegmoeder zich in toenemende mate zorgen te maken over zijn gedrag. Thuis gedroeg hij zich stiekem, luisterde hij niet en was hij brutaal. Daarnaast had hij een vreemde verzamelhoede: al zijn bezittingen, maar ook rommel die hij op straat vond, bewaarde hij onder zijn matras. Hij plunderde de spaarpotten van de andere kinderen; het gestolen geld werd ook zorgvuldig onder zijn matras bewaard. Wanneer hij hierop werd aangesproken reageerde hij verontwaardigd. Daarbij kwam dat hij lastig in de hand te houden was doordat hij steeds meer naar zijn gezin van herkomst begon te trekken en nu eens pleegmoeder dan weer moeder en grootmoeder tegen elkaar uitspeelde. Ook op school had hij veel conflicten en vorderde het leren in het geheel niet. Toen pleegmoeder merkte dat hij ook brandjes in huis begon te stichten, deed dat voor haar de deur dicht en meldde ze hem bij ons aan voor onderzoek en behandeling.

Bij het onderzoek werden naast symptomen die het gevolg waren van de verwaarlozing, de neurotische trekken, de strafbehoefte en de loyaliteitsconflicten gevonden.

Als behandeling werd gekozen voor een individuele speltherapie voor Max en een begeleiding voor pleegmoeder. Daarnaast werd hij geplaatst op een school voor speciaal onderwijs. De therapie had vooral een steunend en structurerend karakter. Zijn mogelijkheden om optimaal van een therapie gebruik te maken waren beperkt. Hij werd al snel te angstig wanneer emotioneel beladen onderwerpen aan de orde kwamen. Ook fantaseren was voor hem te angstaanjagend. Toch slaagde hij erin samen met zijn behandelaar, met wie hij een goede relatie had, een flink stuk van zijn verleden op een rij te zetten en enigszins door te werken. De ouderbegeleiding, die het karakter had van pedagogische advisering, bracht meer rust en duidelijkheid in het pleeggezin. Toen de behandeling na twee jaar werd afgesloten, waren de klachten waarmee hij werd aangemeld nagenoeg verdwenen. Hij functioneerde thuis redelijk, op school ging het beter dan ooit.

Ook sociaal ging het goed; hij had aansluiting gevonden bij een aantal leeftijdsgenoten en bij zijn basketbalclub was hij een gewaardeerd teamlid. Zowel pleegmoeder als hijzelf zagen de toekomst met vertrouwen tegemoet.

Vijf jaar later, Max is dan zestien jaar oud, wordt hij weer door pleegmoeder aangemeld. Zij maakt zich zorgen over hem omdat hij zo weinig sociaal is en zo weinig rekening houdt met anderen. Op school gooit hij er met de pet naar. Wat zij echter veel ernstiger vindt, is de wijze waarop zijn seksuele ontwikkeling verloopt. Zij is erachter gekomen dat Max na basketbalwedstrijden de schoenen en sokken van teamgenoten steelt en die, zoals vroeger met allerlei rommel, weer onder zijn matras bewaart. Ook de schoenen en sokken van zijn huisgenoten verdwijnen onder zijn matras. Daarbij komt nog dat ze een schriftje heeft gevonden waarin Max uit reclameblaadjes geknipte foto's van schoenen had opgeplakt waarbij hij teksten had geschreven als: 'Ik lik je zolen', 'Ik kus je schoenen', 'Zalige zolen' en dergelijke.

Op onze uitnodiging weer naar de poli toe te komen reageerde Max terughoudend. Enerzijds vond hij het prettig met de vertrouwde therapeut zoals vroeger te praten over allerlei problemen op school en thuis, anderzijds genereerde hij zich erg te spreken over de eigenlijke reden van aanmelding. Uiteindelijk kwam hij toch en leek hij in staat, ondanks de schaamte, te praten over zijn bezigheden met de schoenen, sokken en het schriftje. Hij gebruikte deze bij het masturberen: zonder lukte dit niet. De plaatjes in het schrift wonden hem erg op, evenals het bezwete schoeisel. Hij gaf te kennen niet te weten hoe dat kwam, noch er iets aan te kunnen veranderen. Uiteindelijk bleken de gesprekken een te zware opgave voor hem te zijn en brak hij het contact af.

Bespreking

In de beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis van deze jongen valt onmiddellijk op dat vanaf zijn tweede jaar een schoen van zijn moeder een heel bijzondere rol in zijn leven speelde. Ik zal trachten aannemelijk te maken dat deze schoen voor hem de functie had van een fetisjistisch object en niet van een 'transitional object'.

Zonder enige twijfel is Max een ernstig getraumatiseerd kind. De beschrijving die Greenacre (1969) geeft van kinderen bij wie zich een perverse ontwikkelt, lijkt zeker op hem van toepassing te zijn. Niet alleen is er sprake van ernstige verwaarlozing in zijn vroegste kinderjaren; ook maakte deze jongen een aantal lichamelijke ingrepen, infusen in verband met de uitdroging en tonsillectomie, mee. Door de geringe steun die hij vanuit zijn omgeving kreeg, werden deze ingrepen door hem ongetwijfeld als extra traumatisch beleefd.

Een factor die, naast de verwaarlozing door zijn moeder, eveneens een belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontstaan van de perversie, is dat Max

zijn hele leven een vader casu quo een mannelijke identificatiefiguur heeft moeten missen. Als klein kind werd hij toch vooral verzorgd door moeder en grootmoeder. Toen beiden dit niet langer konden opbrengen, werd de zorg voor hem overgedragen aan pleegmoeder, een vrouw die wel kinderen maar geen man wilde. Dat een afwezige vader een perverse ontwikkeling in de hand kan werken is beschreven door Limentani (1991) en Mancia (1993).

Halberstadt-Freud (1993) stelt dat, net zoals bij meisjes, de primaire identificatie bij jongens een feminiene is en dat het jongetje zich in het begin met zijn moeder vereenzelvigt. Als het jongetje zich niet uit de primaire identificatie met zijn moeder kan losmaken, vormt dit een bedreiging voor zijn mannelijkheid en voor het dan nog onzekere gevoel over het hebben van een penis dat daarbij hoort. Het jongetje heeft een vader nodig om zich uit deze identificatie los te maken. Doordat zijn vader van meet af aan niet als identificatiefiguur beschikbaar was, heeft Max zich niet kunnen losmaken uit de identificatie met zijn moeder en heeft de identificatie met het mannelijk object nooit tot stand kunnen komen. Het onder ogen moeten zien dat er mensen zijn die, in tegenstelling tot hemzelf, geen penis hebben, moet voor hem erg beangstigend zijn geweest. De veronderstelling is dat de verwaarlozing en de overidentificatie met het vrouwelijk object bij Max tot een heel wankel lichaamsbeeld hebben geleid. Een mogelijke castratiedreiging geeft bij Max al snel een hoog oplopende castratieangst. Tegen deze angst heeft hij zich moeten wapenen met behulp van de schoen van zijn moeder. Doordat deze schoen de moederlijke fallus representeerde kon hij het geslachtsverschil ontkennen en zodoende zijn castratieangst afweren.

Gedurende zijn hele ontwikkeling zien wij dat hij steeds een schoen nodig had om traumatische gebeurtenissen te overleven maar ook om ontwikkelingsstappen te kunnen zetten. Telkens wanneer de psychische druk – castratieangst – opliep, was het evident dat hij deze zonder schoen – fetisj – niet aankon.

Roiphe en Galenson (1973) zijn van mening dat in de loop van het tweede levensjaar de belangstelling voor het genitaal en de vroege seksuele arousal bij sommige kinderen gepaard gaan met milde tot ernstige castratieangst. De symptomen zijn weinig specifiek en in feite moeilijk te onderscheiden van de passagère angstreacties die horen bij deze leeftijd. Bij Max nu ontstonden de symptomen na de voor hem traumatisch verlopen tweede ziekenhuisopname. Het is heel goed denkbaar dat wij hier te maken hebben met deze vroege – pre-oedipale – castratieangst. In de ontwikkeling kan deze vroege castratieangst niet los worden gezien van de angsten rond objectverlies en zelfvernietiging: de castratieangst werkt door bij de andere angsten en omgekeerd. Hierdoor kan de castratieangst heel hoog oplopen, zeker wanneer het kind werkelijk in zijn lichamelijke integriteit wordt bedreigd en weinig steun uit het gezin krijgt.

Toen Max vier jaar was, gebeurde een aantal belangrijke dingen tegelijk in

zijn toch al ingewikkelde leven: zijn vader overleed en hij raakte het contact met moeder en grootmoeder goeddeels kwijt doordat hij bij pleegmoeder ging wonen. Dat de angst door dit objectverlies enorm zal zijn aangewakkerd is duidelijk. De castratieangst zal ondraaglijk zijn geworden toen hij bij het douchen met pleegmoeder en pleegzusje waarschijnlijk voor het eerst echt geconfronteerd werd met het naakte vrouwelijke lichaam. Ook nu weer zien wij dat hij een schoen mee naar bed nam en met deze schoen in zijn armen sliep. Ook nu weer heeft Max de schoen als fetisjistisch object nodig om de castratieangst af te weren. Hij heeft één jaar met zijn pleegmoeders schoen geslapen waarna dit gedrag verdween. Zijn latentietijd verliep in betrekkelijke rust. Doordat hij echter niet in staat was aan de eisen van de adolescentie te voldoen, werd hij ook nu weer geconfronteerd met heftige castratieangsten, en waren de problemen in de pre-adolescentie weer levensgroot aanwezig. Het gluren naar pleegmoeder en pleegzusje, in feite een voyeuristische uiting, heeft evenals de fetisj als functie de angst af te weren. Dit gluren zou men kunnen opvatten als een uitgeleefde vorm van 'splitting', namelijk het ontkennen van wat je ziet of eigenlijk wat je niet ziet en nogmaals moeten kijken om het zeker te weten en het vervolgens opnieuw te ontkennen. In deze periode begon hij ook weer van alles en nog wat te verzamelen. Het verzamelen van allerlei spulletjes is hier te beschouwen als het dwangmatig aan alles vasthouden. Hij zal zich onvoldoende toegerust hebben gevoeld om de zekerheden van de huidige leeftijdsfase op te geven voor onzekerheden van de aanstormende adolescentie.

In de adolescentie zien wij de verschijnselen van eerdere ontwikkelingsfasen een duidelijker vorm aannemen en lijkt de perverse ontwikkeling haar uiteindelijke beslag te krijgen.

Het levenloze voorwerp, de fetisj, dat steeds de functie had de castratieangst te beteugelen, stelt hem nu ook in staat als seksueel wezen te functioneren, al is dat nu (nog) auto-erotisch.

Conclusie

Levenloze voorwerpen kunnen een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van kinderen, als 'transitional object', maar ook als een fetisjistisch object. Of het voorwerp een 'transitional object' is of een fetisj, is afhankelijk van de functie die het voor het kind heeft. Wanneer de belangrijkste rol van het voorwerp is het kind te helpen zijn lichamelijke integriteit te bewaren en te bewaken en daardoor de castratieangst af te weren, dan heeft het voorwerp de functie van een fetisj. In dit artikel wordt aan de hand van de ziektegeschiedenis van een jongen duidelijk dat ook een klein kind een voorwerp als fetisj kan gebruiken. Een voorwerp dat hij ook later in zijn ontwikkeling als fetisj nodig heeft. Duidelijk wordt dan dat fetisjisme al bij heel jonge kinderen kan voorkomen en het niet uitsluitend tot de psychopathologie van de volwassenen hoort.

Noot

1. Met dank aan de heer A. Stufkens voor zijn aanmoediging en aan mevrouw H.C. Halberstadt-Freud voor haar commentaar.

Literatuur

Bak, R.C. (1968), The phallic woman: the ubiquitous fantasy in perversion. *The Psychoanalytic Study of the Child* 23, p. 15-36.

Bak, R.C. (1974), Distortions of the concept of fetishism. *The Psychoanalytic Study of the Child* 29, p. 191-214.

Freud, S. (1905), Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. *Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen* 1, p. 47-177. Boom, Meppel/Amsterdam.

Freud, S. (1927), Fetisjisme. *Nederlandse Editie: Psychoanalytische Theorie* 3, p. 233-245.

Freud, S. (1939), De splitsing van het Ik in het afweerproces. *Nederlandse Editie: Psychoanalytische Theorie* 3, p. 247-254.

Greenacre, Ph. (1968), Perversions. *The Psychoanalytic Study of the Child* 23, p. 47-62.

Greenacre, Ph. (1969), The fetish and the transitional object. *The Psychoanalytic Study of the Child* 24, p. 144-164.

Greenacre, Ph. (1970), The transitional object and the fetish with special reference to the role of illusion. *International Journal of Psycho-Analysis* 51, p. 447-456.

Halberstadt-Freud, H.C. (1993), De kaleido-

scoop van het fetisjisme sinds Freud. In: A. Stufkens (Red.) *Op de Man af*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 91-107.

Kohon, G. (1987), Fetishism revisited. *International Journal of Psychoanalysis* 68, p. 213-228.

Lauffer, M. (1976), The central masturbation fantasy, the final sexual organisation, and adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child* 31, p. 297-316.

Limentani, A. (1991), Neglected fathers in the aetiology and treatment of sexual deviations. *International Journal of Psycho-Analysis* 72, p. 573-584.

Mancia, M. (1993), The absent father: his role in sexual deviations and in transference. *International Journal of Psycho-Analysis* 74, p. 941-950.

Roiphe, H. & E. Galenson (1973), The infantile fetish. *The Psychoanalytic Study of the Child* 28, p. 147-166.

Stoller, R.J. (1975), *Perversion: the erotic form of hatred*. Pantheon Books, New York.

Winnicott, D.W. (1953), Transitional objects and transitional phenomena. *International Journal of Psycho-Analysis* 34, p. 89-97.

Summary

Inanimate objects may be of great importance in child development. Whether an object is a transitional or a fetishistic object depends on its function. Usually, in normal development, it will have the function of a transitional object. In some cases, however, it is evident that the role of the object is to define and supplement the body schema and to ward off castration anxiety. Under these circumstances the object should be considered as fetishistic. In this article we have sought to differentiate between the two, and in doing so we state that fetishism does not belong exclusively to the realm of adult psychopathology.